

починають втрачатися (12, 135). Остаточний занепад ремесла припадає на першу чверть ХХ століття. У зв'язку з утратою цього ювелірного виробу лексема **дукач** (фон. варіант **дукат**) зі значенням “жіноча прикраса у вигляді монети”, а також синонімічні їй однослівні та складені найменування (**червінець, червоний, дукат золотий, дукат червоний, червоний золотий**) виходять з активного вжитку. Як історизм кваліфікують також слово в переносному значенні – “багата людина, багач, багатій” (те саме, що й дука), яке вживалося протягом ХІХ – початку ХХ століть.

Література:

1. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. - Ч.2. – ЧОИДР, 1859.
2. Волков В.Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. - Т.П. - Пг., 1916.
3. Етимологічний словник української мови: В 7-ми томах.- К., 1986. - Т.1.
4. Жолтовський П.М. Художній метал .Історичний нарис. - К.: Мистецтво, 1972.
5. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.УІ.- Чернигов, 1874.
6. Лазаревский А.М. Люди старой Малороссии .- КС, 1885.
7. Лазаревский А.М. Очерки малороссийских фамилий. - Т.І – РА, 1875.
8. Материалы для истории общественного и частного быта в Малороссии ХУІІІ в. – Кн. 11. - К.,1896.
9. Сементовский Н. Старина малороссийская, запорожская и донская. - СПб., 1846.
10. Словник іншомовних слів / Уклад. С.М.Морозов, Л.М.Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000.
11. Словник української мови : В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970 - 1980.
12. Спаський І.Г. Дукати і дукачі України. – К.: Наук. думка, 1970.

Н.А.Рудь

МОВНА І КОНЦЕПТУАЛЬНА КАРТИНИ СВІТУ ПИСЬМЕННИКА: ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

В умовах докорінного перетворення сучасного українського суспільства особливого значення набуває розгляд наукового поняття „мовна і концептуальна картина світу” як лінгвофілософське пізнання і фактор соціальної поведінки мовної особистості. Лишаються не розв’язаними проблеми механізму виникнення лінгвістичних фрагментів мовної картини світу (МКС) письменника, їхня система і структура, закономірності їх формування, розвитку, перебудови, а також свідомий та інтуїтивний вплив соціальних чинників на МКС .

На думку М.Вебера, можна виокремити три найзагальніші типи, три способи відношення до „світу”, що включають у себе відповідну настанову, яка визначає напрямок життєдіяльності людини, вектор її соціальної дії. Перший з них М.Вебер визначив як *приспосовування* до світу, другий – *втеча*

від світу, третій – *опанування* світом. У кожному із цих способів ставлення до світу вже включено, як у зародку, відповідний „спосіб” і „стиль життя” людини [5, 158].

Ф.Соссюр твердив, що не можна описувати світ таким, яким він є, оскільки світ насправді не є таким. „Світ – це лінгвістичний конструкт, оскільки його образ визначається мовою, а мова – це сітка, яка накинута на хаос. Мова з’явилася раніше нас і запрограмувала нас на вивчення самих себе” [17, 91]. Семіотична точка зору вважає, що мовою є все, будь-яка система знаків.

Картина світу (КС) – це базове поняття не лише лінгвістики, але й філософії, антропології, лінгвокультурології й ряду інших наук; базовий компонент світогляду письменника, що формує різні форми та рівні світоглядного потенціалу суб’єкта: світоспоглядання, світовідчуття, світосприймання, світорозуміння. „Людина підходить до світу й до людей завжди за посередництвом своїх домінант, своєї діяльності. Давня думка, що ми пасивно закарбовуємо на собі реальність, якою вона є, зовсім не відповідає дійсності. Наші домінанти, наша поведінка стоять між нами і світом, між нашими думками і дійсністю” [18, 382].

У сучасній філософії побутує дві протилежні думки. Так, Б.Рассел вважає, що досконала мова є радше надбанням окремої особистості, ніж суспільства, тобто мова по суті є особистою. На противагу Б.Расселу, Л.Вітгенштейн твердить, що межі моєї мови є межами мого світу, що особиста мова не може існувати, оскільки первинною завжди є суспільна мова і суспільний дискурс, тобто не існує мови, яка може мати особистий або приватний статус.

Сам термін „картина світу” вперше з’явився у працях Л.Вітгенштейна, який повністю визнавав метафоричність поняття і підкреслював його синонімічність психологічному терміну „образ світу”. У сучасній науці поняття „картина світу” репрезентоване як система уявлень людини про навколишню дійсність і співвідноситься з такими термінами, як „світогляд”, „філософська форма знання”, „наукова теорія”, „наукова картина світу”. КС – явище багатогранне. У наш час вченими визначено шість типів КС: релігійні (міфологічні), наукові, художні, моральні, політичні і мовні [15]. Однак між мовою і світом є людина, носій мови, і наявність тісного зв’язку і взаємозалежності між мовою і його носієм не викликає сумніву. КС не є звичайним набором предметів, процесів, знань про світ, оскільки включає у себе не тільки відображені об’єкти, але й позицію суб’єкта.

КС належить найважливіша роль регулятора діяльності письменника. Між КС, як відображенням реального світу, і МКС, як фіксацією цього відображення, існують складні відношення: межі між ними „...здаються хиткими, невизначеними” [7, 271].

За філософами (Г.Брутян, Р.Павіленіс) та лінгвістами (Ю.Караулов, Г.Колшанський, Г.Комлев, В.Постовалова, Г.Рамішвілі, В.Телія) розрізняємо дві моделі світу – мовну й концептуальну. Поняття „мовної картини світу”

знаходимо ще у філософії мови німецького вченого Вільгельма фон Гумбольдта, який писав, що „різні мови є для нації органами їх оригінального мислення і сприйняття” [4, 324]. Його послідовники доходять висновку, що сутність гумбольдтовської філософії мови пов’язана з вченням її автора про “внутрішню форму”, що представляє собою праобраз МКС.

МКС розглядається в даній статті як своєрідна репрезентація світобачення автора. Основою МКС є загальна КС, представлена мовою. МКС – продукт світорозуміння окремої мовної особистості. З одного боку, умови життя, навколишнє середовище і матеріальний світ визначають свідомість і поведінку письменника, що знаходить своє відображення у мові, у першу чергу в семантиці і граматичних формах. З другого – письменник сприймає світ переважно через форми рідної мови, яка у свою чергу детермінує мислення і поведінку людини. При цьому слід пам’ятати, що мова – багаторівневе утворення. Воно складається, як відомо, із цілого ряду підсистем, кожна з яких включає в себе свою картину світу. Мовні знаки, виступаючи представниками значень, складають у своїй єдності відкрити і в той же час достатньо чітко оформлену систему, своєрідну „картину світу”, на якій континуум доступних людині явищ поділено на конкретні дискретні поняття. Ці поняття перебувають між собою у певних логічних зв’язках (родо-видових, кон’юнкції, диз’юнкції, протиріччя, численних видів імплікації). Ці зв’язки між поняттями є надзвичайно важливою складовою МКС. Адже для вивчення МКС як засобу пізнання і фактора поведінки мовної особистості важливими є імплікативні зв’язки між поняттями, що досі не враховувалися.

Пріоритет лексичної картини світу щодо морфологічної, синтаксичної і т. ін. можна пояснити тим, що кількостей лексичних одиниць у мові невиміряно більше, ніж інших. Звідси її великі переваги у порівнянні з іншими видами МКС. Наприклад, на відміну від морфологічної картини світу, яка відображає світ досить абстрактно навіть з розвинутою системою флексій, лексична система мови дозволяє змодельовати світ у достатньо яскравому вигляді. Саме у ній легше, ніж в інших, виявити „світоглядну” природу МКС. Німецький філософ Л.Вайсгербер висунув положення, яке стало універсальним для сучасного дослідження МКС – „закон семантичного поля”. Л.Вайсгербер вважає, що змістовно мова складається не стільки із статистичних одиниць, скільки із одиниць, що взаємодіють між собою. Семантичне поле – це ніби одиниця МКС, вирізка із „проміжного світу” рідної мови, і це визначає центральну роль зіставлення семантичних полів у методиці розкриття мовних змістів як ключа до світобачення мови письменника [3].

Ж.Соколовська доходить висновку, що „картина світу” „...як сукупність уявлень людини про навколишню реальність, у вигляді системи Знання з категоріями пізнання і сферою буття як самими загальними її параметрами, входить до структури лексико-семантичної системи мови” [15, 70]. Дослідниця визначає смисловий каркас, за двома параметрами: гносеологічним – категорії

пізнання (буття, простір, час, рух, окреме, якість, кількість, відношення) та онтологічним – сфери буття (природа, людина, суспільство). „Дослідження внутрішньої організації лексико-семантичної системи, зокрема її смислового каркасу, його „мерехтливих орієнтирів”, що намічені параметрами „картини світу”, а також ієрархії сем на основі каркасу мають загальнотеоретичне значення. Вони дають можливість на матеріалі мовної семантики усвідомлювати такі суттєві особливості феномену пізнання у всіх його сферах, як структура певної системи; проблема зовнішнього і внутрішнього в мовній семантиці...” [16, 26].

Існує думка, про те, що концептуальна картина світу (ККС) значно багатша, ніж МКС: „Картина світу – те, як представляє світ людина у своїй уяві, - феномен значно складніший, ніж мовна картина світу, тобто та частина концептуального світу людини, котра має „прив’язку” до мови і, яка перетинається крізь мовні форми” [8, 271]. Аналіз змісту мовних одиниць, що репрезентують ККС письменника, визначив у психолінгвістиці новий напрямок інтерпретації авторського задуму, що враховує особливості виникнення і сприйняття художнього тексту. У філософії існують різні трактування поняття ККС, і дослідження даного напрямку вирішують проблеми, пов’язані з процесом пізнання. Проблема пізнання особистості постає, у першу чергу, як проблема співвідношення мови, мислення і дійсності.

У психології поняття ККС має термінологічний еквівалент – „образ світу”, який трактується як „відображення у психіці людини предметного світу, опосередкованого предметними значеннями і відповідними когнітивними схемами; світу, що піддається свідомій рефлексії” [10, 261]. Таке розуміння „образу світу” бере початок у працях О. Леонтьєва, який визначив складові „образу світу”: „психологічне значення” та „особистісний зміст”. „Психологічне значення” характеризується як „узагальнене відображення дійсності, що виробилось людством і зафіксоване у формі поняття, знання або ... „образу дії”, норми поведінки” і т. ін.; „особистісний зміст” – як „особисте ставлення суб’єкту до світу, що фіксується в суб’єктивних значеннях” [12, 251-261]. Вчений пропонує розрізняти „індивідуальні варіанти образу світу” і систему „інваріантних образів світу”, тобто абстрактних моделей, що описують загальні риси у баченні світу різними людьми. Отже, з одного боку – зміни ККС відбуваються під впливом змін психологічної структури особистості, а з другого боку ККС впливає на психологію особистості.

Важливим є дослідження сутності ККС у психолінгвістичному аспекті, як системи інформації про об’єкт, актуально і потенційно репрезентованої в діяльності письменника. Одиницею інформації такої системи є концепт. Актуалізація будь-якого компоненту концепту при сприйнятті художнього тексту можлива завдяки інтегрованій ролі мови у функціонуванні ККС. Мова, будучи репрезентантом КС, може співвідноситися з одним із компонентів

концепту. У свою чергу концепт розуміють як комплектну сукупність усіх понять, змісту, значень, що несуть емоційну, асоціативну, вербальну чи іншу інформацію про об'єкт: візуальні, слухові тощо. Функція концепту полягає у фіксації й актуалізації понятійного, емоційного, асоціативного, вербального, культурологічного та іншого змісту об'єкту дійсності, що включений до структури ККС.

Слова концепти, або за іншими класифікаціями ключові, наскрізні, тематичні, опорні, домінантні слова, мовознавці [1; 6; 9; 11] визначають як лексеми, що характеризуються семантичною вагомістю, поліфункціональністю, полісемантичністю, образністю, частотністю, розгалуженістю системного зв'язків із спорідненими лексемами.

Концептуальне значення слова існує не ізольовано, а у певному співвідношенні з концептуальним значенням, передусім слів того ж „семантичного поля”. Терміном семантичне поле визначають більшу чи меншу множину слів, точніше їх значень, пов'язаних одним і тим же фрагментом дійсності. Слова, значення яких входять у поле, утворюють „тематичну групу” більшу чи меншу. Приклади таких груп слова, що позначають час і його різні відтінки (час, пора, рік, місяць, тиждень, доба і т. ін. також весна, зима...ранок, вечір...); терміни родинних зв'язків (батько, мати, син, брат, кузина і т. ін.); назви рослин (чи більш вузькі групи: назви дерев, кущів, грибів і т. ін.); назви температурних відчуттів (гарячий, холодний і т. ін.); назви процесів чуттєвого сприйняття (бачити, чути, помітити, відчутти) та інш. З точки зору їх внутрішніх смислових відношень слова, які належать до однієї тематичної групи, треба розглядати як певну відносно самостійну лексичну мікросистему [12, 96]. Таке визначення терміну „семантичне поле” подає російський лінгвіст Ю.С.Маслов.

Інше визначення подає український мовознавець С.В.Семчинський. Однією з важливих особливостей лексем як величин лексичної підсистеми є можливість лексеми бути одночасно пов'язаною з кількома значеннями. Завдяки полісемії значно скорочується кількість елементів, що складають лексичну підсистему. Якби кожна лексема мови була моносемічною, інвентарі лексичних одиниць зросли б кількісно в декілька разів. Завдяки полісемії різні значення можна позначити однією й тією ж екстерформою. Внаслідок цього одна й та ж лексема може входити до різних семантичних полів [14]. ...Способом здійснення системних зв'язків у лексиці є належність лексем до певних семантичних полів. Семантичним полем називають таке угруповання лексем, яке створює „тематичну” групу, що стосується якоїсь виділюваної людською свідомістю частини психічної чи фізичної дійсності. Наприклад, семантичне поле споріднення людей об'єднує різні назви споріднення. В цьому полі виділяються два підполя – підполе кровного і підполе шлюбного споріднення. Скажімо, лексеми дочка, батько, дід, онук виражають поняття

кровного споріднення, а лексеми дружина, тесть, свекруха, свояк виражають поняття шлюбного споріднення [14, 196].

Тож семантичні поля тісно пов'язані з поняттям мова і свідомість, вони стосуються, як зазначено вище, якоїсь виділюваної людською свідомістю частини фізичної чи психічної дійсності [там само]. Прибічники знакової теорії мови вважали, що слово було знаком, за допомогою якого люди позначали певне явище своєї свідомості [14, 31].

Художній текст несе у собі відбиток особистості письменника, який характеризує не тільки цілі і мотиви інтелектуально-мислительної діяльності, а й особливості семіопсихологічної організації індивідуальної мовної свідомості. Текст спочатку існує у вигляді деякої цілісної ідеї, думки, яка повинна бути втілена в розгорнуту структуру за допомоги засобів тієї чи іншої семіотичної системи, а потім відкоригована, логічно вдосконалена з метою найбільш адекватного її втілення. Варіантів кінцевого тексту ніколи не існує. Він залежить від наявності в письменника різних концептуальних каркасів, якими він озброєний у момент його написання, від ціннісно-сміслових та пізнавальних установок, досвіду, пам'яті, соціального контексту тощо.

Оскільки знання людей про світ не тотожні, це відбивається на змістові, який кожен з них вкладає в одне й те саме слово. У процесі спілкування люди розуміють одне одного тому, що у змісті слів є щось загальне, яке відомий мовознавець О.Потєбня назвав „його найближчим змістом” [13, 20]. Але крім цього найближчого значення слова мають інше – подальше значення, яке змінюється від індивіда до індивіда. Зміст смислової інформації, яку отримує мовна особистість, пропускається через його особистісну мовну свідомість, унаслідок чого змінюється вихідний зміст цієї інформації. Тому письменник, який водночас є інтерпретатором тексту, щоб уникнути двозначності свого повідомлення, буде намагатися надати тексту загальнозначущості. Кожна мовна особистість формує своє бачення реальності, свій тезаурус, свої критерії встановлення істинності ціннісно-сміслових структур. Авторська свідомість завжди існує у точці перетину соціально-культурних, історичних та індивідуальних структур, а тому й реалізує себе через єдність з існуючими для неї і поза нею загальнолюдським світом досвіду, смислових структур і значень тощо. За письменником завжди зберігається право вибору парадигми та критеріїв пізнання, які, на його думку, найбільш адекватно відповідають поставленій ним меті – отримання істини.

Мова, як відомо, є виключним атрибутом автора. Одночасно письменник є центральною фігурою на тій КС, яку вимальовує мова. Митець у МКС постає як динамічна, діяльнісна особистість. Він виконує три різних типи дій – фізичні, інтелектуальні і мовленнєві. Йому характерні певні стани – сприйняття, бажання, знання, власні думки, емоції і т.д. Нарешті, він певним чином реагує на зовнішні і внутрішні впливи. Обґрунтовуючи цю тезу, Н.Арутюнова зазначає: „Якщо Бог створив людину, то людина створила мову –

найвеличніше своє творіння. Якщо Бог відзеркалив свій образ в людині, то людина відобразила себе у мові. Вона відбила у мові все те, що відомо їй про себе і захотіла повідомити про це іншим. Людина відобразила у мові свій фізичний вигляд, свій внутрішній стан, свої емоції, інтелект, своє ставлення до предметного і непередметного світу, природі – земній і космічній, свої дії, своє ставлення до іншої людини” [2, 3].

Отже, концептуальна і мовна картини світу співвідносяться одне з одним як ціле з частковим. КС, яку можна назвати цілісним уявленням про світ і місце письменника у ньому, - це ККС, вона лежить в основі індивідуальної і загальної свідомості. ККС існує лише в індивідуальній свідомості конкретного письменника. Таким чином, у ККС взаємодіють загальнолюдське, національне і індивідуально-особистісне. МКС передують концептуальній і формує її, тому що письменник повинен розуміти світ і самого себе завдяки мові. Мова не змогла б виконувати своїх функцій, якби не була тісно пов'язаною з ККС. Конкретний текст є відображенням авторського бачення світу. При аналізі із нього вилучаються внутрішня індивідуальна модель світу. Дана модель не існує сама по собі, вона зумовлена загальною моделлю світу. Вивчення засобів репрезентації КС тексту письменника зосереджено в основному на лексико-семантичних фактах, граматичних моделях і стилістичних засобах.

Література:

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Стилистика декодирования. – Л.: Просвещение, 1973. – 303 с.
2. Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка: Образ человека в культуре и языке. – М.: Индрин, 1999. – 422 с.
3. Вайсгербер Л. Родной язык и формирование духа. – М., 1993.
4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
5. Давыдов Ю.Н. „Картина мира” и типы рациональности / новые подходы к изучению социологического наследия М.Вебера // Вопросы философии. – 1989. - № 8. – С.150-163.
6. Донецких Л.И. Слово и мысль в худ. тексте. – Кишнев: Штиинца, 1990. – 166 с.
7. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987. – 263 с.
8. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. - М.: Наука, 1988.- 215 с.
9. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
10. Леонтьев А.Н. Образ мира // Избр. психологические произведения: В 2-х т. (под. ред. В.В.Давыдова и др.). – Т.2. – М.: Педагогика, 1983. – 318 с.
11. Масенко Л.Г. До питання про семантику ключових слів поезії Шевченка // Мовознавство. – 1989. - №2. – С.25-30
12. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М.: Высш. школа., 1987. – 272 с.
13. Потеня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 1-2. – М.: Учпедгиз, 1958.
14. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – К.: Вища школа, Гол. вид-во., 1987. – 327с.
15. Соколовская Ж.П. „Картина мира” в значениях слов: „Семантические фантазии” или „катахезис семантики? ”. – Симферополь, 1993. – 233 с.

16. Соколовська Ж.П. Картина світу та ієрархія сем // Мовознавство. – 2002. - № 6. – С.23-27.
17. Соссюр Фердинанд де. Заметки по общей лингвистике / Пер. с фр. Б.П.Нарумова: общ. ред. Н.А.Слюсаревой. – М.: Прогресс, 1990. – 280 с.
18. Ухтомський А.А. Письма // Пути в незнане. Писатели рассказывают о науке. – Сб. Х. – М.: Сов. писатель, 1973. – С.371-435.

С.А. Січка

ДІАЛЕКТНІ ФОНЕТИЧНІ ВАРІАНТИ В ІДІОЛЕКТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю подальшого вивчення мовотворчості Тараса Шевченка у контексті кодифікаційних норм і визначення співвідношення Шевченкової лексики, що стала основою нормативного лексичного складу сучасної української літературної мови з авторськими мовними одиницями, не зафіксованими нормативними словниками або такими, що рекомендуються ними як функціонально обмежені.

Проблеми мовотворчості Тараса Шевченка розв'язували багато дослідників на мовному матеріалі різних структурних рівнів (див. праці І.Білодіда, В.Ващенко, Г.Грабовича, Я.Дзири, С.Єрмоленко, В.Жайворонка, А.Кримського, Ф.Медведєва, А.Мойсієнка, П.Плюща, Н.Слухай, А.Стебельської, Ю.Шевельова та ін.). До питання про місце діалектизмів у творчості Шевченка зверталися Л.Булаховський, В.Ільїн, Б.Кобилянський, Г.Матвіяс, В.Русанівський, О.Синявський, Л.Терешко, П.Тимошенко, В.Чабаненко, В.Чапленко та ін. З необхідністю пояснювати рідкісні регіональні слова і вирази стикалися упорядники й редактори шевченківських видань.

Поняття діалектизмів у поетичних творах Т.Шевченка історично відносно. Певні риси Шевченкової мови, що на сьогодні дослідникові можуть видаватися говірковими, на час творчої діяльності поета нічим серед інших не виділялися. Лише ґрунтовне вивчення середньонаддніпрянських говорів та писемних пам'яток у зіставленні з мовною практикою Кобзаря можуть дати важливі матеріали для характеристики живих джерел мовної творчості поета.

Враховуючи актуальність, вагомість та недостатнє опрацювання проблем висвітлення ролі мовотворчості поета у процесі нормалізації лексико-семантичної системи української мови через з'ясування місця та функціонального призначення діалектизмів у його ідіолекті ставимо за мету виявити і описати особливості фонетичних діалектизмів.

При дослідженні діалектної лексики Шевченківських текстів нами були вироблені такі критерії відбору: полісемія/моносемія лексеми; обмеженість /